

HORVÁTH SÁNDOR

A lakás és a fürdő: a munkás- és szociálpolitika prototípusai az ötvenes években¹

A munkásokról szóló történeti diskurzus elsősorban azokra a korábbi értelmezésekre épít, amelyekben a munkások vagy a munkásosztály osztályöntudattal rendelkező, egységes, statikus és homogén tömegként jelent meg. Ezt az osztályöntudatot az elsők között E. P. Thompson kérdőjelezte meg, feltételezve, hogy a munkások társadalmi osztályának fogalma maga is egy történeti folyamat eredményeként jött létre.² A munkások társadalmi csoportja mint kulturális tapasztalat és történelmi képződmény ugyanakkor önmagában is értékes terepe lehet a történeti megismerésnek. Tovább bonyolítja a kérdést, ha a munkások intézményesült céljainak megjelenését egy olyan állam keretei között vizsgáljuk, amely hivatalosan is célul tűzte ki a munkások érdekeinek képviselését.

A szocialista korszak történetén belül – annak ellenére, hogy e témában tömegesen áll forrásanyag a rendelkezésre – a munkásság története az elhanyagolt kutatási területek közé tartozik.³ Ennek oka nem pusztán a korábbi hivatalos ideológiából fakadó „kötelező munkáskutatásokkal” szembeni tiltakozásban, hanem a fogalom képlékenységében és történeti változásaiban is rejlik. Azt, hogy ki számított munkásnak, és ki számított annak magát, a szocialista korszakban egyre több állami intézmény volt hivatva meghatározni. A paternalista állami politika a fogalom használatán és újraterepítésén keresztül is célokat fogalmazott meg. Aki munkásként részesülni akart az állami politika jótéteményeiből, attól elvár-

¹ A tanulmány a Bolyai-ösztöndíj támogatásával és az OTKA T 49595 számú kutatása keretében készült.

² Edward Palmer THOMPSON: *The Making of the English Working Class*. Gollancz, London, 1963.

³ A kivételek közé sorolhatók: BELÉNYI Gyula (szerk.): *Munkások Magyarországon, 1948–1956. Dokumentumok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000; HORVÁTH Sándor–PETHŐ László–TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet és munkásantropológia*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.

ták, hogy munkásként jelenítse meg magát, és igyekeztek megszabni annak irányát is, hogy milyen elvárásoknak kell megfelelnie.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a szociálpolitika nem csupán megcéloz társadalmi csoportokat, hanem megfogalmazott céljaival és gyakorlatával újra is teremti azokat. 1945 után az állami szociálpolitika ennek megfelelően fogalmazott meg új célokat és határozta meg azokat a területeket, ahol a munkásokkal foglalkozott. Ebbe a körbe tartozott a munkáslakás és a munkásüdületés kérdése is: az ugyanis, hogy hol kaphatott lakást egy munkás, vagy hol üdülhetett, legalább annyira fontos kérdésnek számított a munkásidentitás megformálásában, mint az, hogy milyen gyárban dolgozhatott.

A következőkben az állami szociálpolitika körébe tartozó, munkásokat érintő „állami gondoskodást” két kérdéskörrel kapcsolatban: a lakáskérdésen és az államilag szervezett üdülésen keresztül elemzem. Mindkét téma jól dokumentálható és bőséges forrásanyag áll rendelkezésre, mégis – a korabeli szociológiai tanulmányokat kivéve – alig-alig foglalkozik ezekkel a kérdésekkel a jelenkor-történeti irodalom. Különösen jól dokumentált a munkásokat érintő háború utáni ideológiai töltetű szociálpolitikából a munkások megkonstruált „élcspatára” (az élmunkásokra és sztahanovistákra) vonatkozó lakáselosztás és üdületés. Ezek történetén keresztül végigkísérhető a háború utáni szociálpolitika súlypontjainak változása is.

Összkomfortos munkáslakás és lakbérstrájk

„Proletár vagyok. / Mit szaporítsam a szót. / Eddig / ágrólszakadt módon éltem.

De most lakást kaptam a dolgozók / házépítő szövetkezetében. / Ilyen tágas lehet, / s ilyen magas éppen!

Levegős, / világos / és meleg. / Minden prima benne. / Mégis legfőképpen egy dolog, / amit szeretek: / s ez / holdfénynél fehérebb, boldogítóbb, / mint álmaink hona, / ez / – de lám, mellébeszélék! –, ez / a fürdőszoba!”⁴

A háború hatalmas károkat okozott Budapest lakásállományában. A munkások jelentős része rossz minőségű, egészségtelen lakásokba

⁴ Vladimir MAJAKOVSZKIJ: Ivan Kozirev öntőmunkás elbeszélése arról, hogy új lakásba költözött. In: *Majakovszkij válogatott művei*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1968. II. k. 104.

kényszerült, a fővárosba települő munkások többségének nem jutott lakás. A lakáshiány legnagyobb mértékben azokon a területeken jelentkezett, ahol a nagyberuházások megindultak és ezért munkáshiány volt. Budapesten 1949 és 1957 között a népesség száma 260 ezerrel, a vidéki városokban pedig 335 ezerrel nőtt.⁵ Ezzel egy időben, 1950–1956 között 161 ezer lakást építettek, nagyrészt az elpusztult lakások pótlására.⁶ A lakáshiány legsúlyosabban a nagyipari körzetekben és Budapesten jelentkezett.

A lakáshiány megoldására fordított beruházási keret a hadigazdálkodás okán korlátozott volt. A lakásépítési és -elosztási akciókban a párt- és állami szervek emiatt is hangsúlyozták előszeretettel a munkások kiemelt helyét az állami újraelosztásban. Az elosztás központosítása lehetővé is tette, hogy a munkásokat célzó szociálpolitikai intézkedések egyik látványos elemévé tegyék a munkáslakás-akciókat. Az első ilyen, tervszerűen lebonyolított, munkások lakáshoz jutását célzó akciók prototípusának a Lehel (Élmunkás) téri munkáslakótelep építése és lakásainak elosztása tekinthető.

A Budapesti Közigazgatási Bizottság az MDP határozata nyomán 1948 májusában úgy döntött, hogy az élmunkások soron kívül jutnak majd egészséges lakáshoz.⁷ Augusztusban már arról született határozat, hogy „az Élmunkások és a Kossuth-díjasok kapják az állam által helyreállított lakásokat”. Az első lakók még ugyanebben a hónapban beköltöztek ezekbe az otthonokba.⁸

1948. augusztus 1-től a Szaktanács, majd 1948 őszétől utóda, a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) a Népjelölti Minisztériumon és a Budapesti Városháza lakáshivatalán keresztül a város különböző pontjain lakásokat juttatott az élmunkásoknak. A Gazdasági Főtanács 1948. augusztus 26-án tartott ülésén hozott határozatának 20. pontjában hozzájárult ahhoz, hogy az újonnan épülő házak lakásainak 60%-át élmunkások, Kossuth-díjasok, munkaérendemrendesek és a termelés területén kimagasló eredményt elért dolgozók kapják.⁹

1948 augusztusától 1949 júniusának elejéig 284 lakást adtak az élmunkásoknak, köztük a Lehel tér 1. szám alatt 34 lakást.¹⁰ 1949 őszén

⁵ *Statistikai évkönyv, 1956.* Budapest, 1958. 8.

⁶ Uo. 267.

⁷ *Szabad Nép*, 1948. május 14. 2.

⁸ Uo. augusztus 26. 5; augusztus 28. 4.

⁹ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Szakszervezetek Központi Levéltárának anyaga (a továbbiakban: PIL SZKL), Szakszervezetek Országos Tanácsa Szociálpolitikai Osztály (a továbbiakban SZOT Szoc. pol.) 1950. 4/14.

¹⁰ Uo.

– szovjet sztahanovisták „segítségével” – folytatták a Lehel téri élmunkásházak építését, és bár az átadást 1949. november 30-ra ígérték, munkaerőhiány miatt késtek a munkálatok befejezésével.¹¹ Csak 1950. február 7-ig sikerült befejezni három, egyenként 34 összkomfortos lakással bíró épületet, ahová néhány hónapon belül beköltözhettek az élmunkások.¹² Nemcsak a Lehel téren – amelynek neve később éppen emiatt Él munkás térre módosult – építettek élmunkásházakat, hanem a csepeli Béke téren (itt 1950. január 29-én adtak át 96 élmunkáslakást) és a Szent László téren is.¹³ Az élmunkásházak építése során előfordultak kivitelezési hibák. A Lehel téren például jóval több kazánt helyeztek üzembe, mint kellett volna, a csepeli Szent Imre téren a ház ablakait nem lehetett rendesen bezárni.¹⁴ Ennek ellenére – mivel alig volt más újépítésű lakóépület a városban – az elkészült házakat külföldieknek is mutogatták az állami vezetők.¹⁵ Az épületek nem pusztán reprezentatív célt szolgáltak, hanem egyúttal több, más városban felépült munkásház prototípusai is lettek.¹⁶

1948. augusztusától 1950 márciusáig összesen 351 lakást adtak élmunkásoknak. A feladattal megbízott SZOT szociálpolitika osztályán már az első lakások elosztása előtt konfliktusokról számoltak be. Az egyik feljegyzésben felhívták a figyelmet arra, hogy a rendkívül sürgős esetek kielégítésére 499 lakást kell biztosítani az élmunkásoknak, hogy a lakásra jogosult, csak éppen várakozó 746 élmunkás egy része normális körülmények között élhessen. Ráadásul 1950 folyamán az élmunkás-Kitüntetés megszűnésével párhuzamosan (amit a sztahanovista kitüntetés váltott fel) egyetlen új élmunkásházat sem kezdtek építeni. Az élmunkások létszámához (16 200 fő) mérten a másfél év alatt kiosztott élmunkáslakások száma elenyésző, de nem az, ha az Építésügyi Minisztérium 1950-es nagybudapesti lakásépítési tervéhez viszonyítunk: saját erőforrásból mindössze 454 új lakást akartak építeni.¹⁷ Egy 1–2 szobás új lakás házgári költsége 1949-ben átlagosan 50–60 ezer Ft volt,¹⁸ így – a felújított lakások értékcsökkenését is beleszámolva – a budapesti élmunkások

¹¹ Uo. 1949. 2/6.

¹² *Szabad Nép*, 1950. február 8. 7.

¹³ Uo. január 31. 7; február 22. 7.

¹⁴ PII SZKL SZOT Szoc. pol. 1951. 3/16.

¹⁵ *Szabad Nép*, 1950. október 24. 2.

¹⁶ SZENDRŐI Jenő–ARNÓTH Lajos–FINTA József–MERÉNYI Ferenc–NAGY Elemér (szerk.): *Magyar építéset 1945–1970*. Corvina Kiadó, Budapest, 1972. 26–27.

¹⁷ PII SZKL SZOT Szoc. pol. 1950. 4/14.

¹⁸ Uo.

körülbelül 15 millió forint értékű beruházásból részesültek a lakásosztás révén 1948 és 1950 között. Ez az összeg körülbelül háromszorosa volt az 1949-es országos élmunkás-jutalomosztáskor átadott díjak (tárgyi és pénzbeli jutalmak) értékének.¹⁹

A lakásokat a SZOT Szociálpolitikai osztályára beérkező lakáskérelmek alapján osztották szét a SZOT javaslata alapján az élmunkások között. A lakáskérelemhez – amelyet az üzemi bizottságok továbbítottak a szakszervezethez – csatolni kellett a házmaster jelentését, a kérelmező lakásviszonyairól szóló környezettanulmányt, továbbá az üzemi bizottsági elnök és a versenytitkár jellemzését. A lakások csekély száma miatt (a kiutalható lakások az élmunkások számának 10%-át sem érték el) az irányelvek szerint csak a valóban rászorultaknak lehetett lakást adni. (Arról, hogyan jutottak lakásokhoz informális úton a korszakban, csak elvétve maradtak fel írásos források.)

A kérelmezők többsége azt hangsúlyozta, hogy még a korabeli lakásviszonyokhoz képest is túlsúfolt helyiségekben élt. „H. Gy. sztahanovista dolgozónknak három gyermeke és felesége van. Ötödmagával apósa szoba-konyhás lakásában, mint albérlő lakik. A lakásban lakók száma összesen 11 személy [...] Ehhez hozzájárul még az is, hogy dolgozónk apósa alkoholista, aki nap-nap után ittasan jár haza, ittas állapotban veszekedéseket, állandó perpatvarokat idéz elő, az anyós viszont összeférhetetlen magatartásával teszi lehetetlenné dolgozónk életét [...] kérjük lakás kiutalását.”²⁰ A kérelmezők többnyire arra hivatkoztak, hogy több rokonukkal, több generációval élnek együtt egyszobás, komfort nélküli lakásban vagy albérletben. Emellett akadt olyan élmunkás is, aki „a Szabadsághegy oldalán egy volt éléskamrában, barlangszerű kunyhóban él beteg feleségével, minden közmű nélkül” – írták a környezettanulmányban.²¹ A források alapján úgy tűnik, hogy az élmunkáslakások 1949-es elosztásakor a kérelmezők túlnyomó része túlsúfolt lakásból akart elköltözni. A kérvényezők ritkán hivatkoztak politikai indokokra, bár akadt olyan kérelem, amelyhez csatolták az üzemi párttitkár „barátilag” ajánló levelét is.

Varga Barnabás sztahanovista vájár a Sztahanovisták I. Országos Tanácskozásán életszínvonalának emelkedését a következőképpen ábrázolta: „...most a demokrácia egészséges, szép lakáshoz juttatott. Keresetemből szoba-konyha bútort, értékes képeket, rádiót, feleségemnek

¹⁹ PIL SZKL SZOT, Bér és Termelési Osztály (a továbbiakban: BT) 1949. 13/77.

²⁰ Uo. Szoc. pol. 1951. 3/16.

²¹ Uo. 1949. 2/6.

pedig bundát vettem. Hozzátehetem, hogy az idén két nagy disznót is vágtam és a spejzomat teleraktam vele.”²² A bőség növekedését hangsúlyozó hivatalos elbeszélésmód szükségessé tette, hogy az élmunkások lakáskéréseikben a legnagyobb nyomort ábrázolják.

A Lehel téri élmunkásházak a faluból városba jött vagy a külső kerületekben élő élmunkások számára, de még a belvárosi lakásokhoz képest is kacsalábon forgó palotáknak számítottak: míg korábbi lakásaikban általában fával, jobb esetben gázzal fűtöttek, addig itt központi fűtés volt; az udvar vagy a gang végében található „budi” vagy közös mellékhelyiség helyett hideg-melegvizes fürdőszobát találtak a lakók, sőt, a belvárosi „úri házakra” jellemző liftet is építettek a házakba. A lakások 38 és 60 négyzetméteresek voltak, és egy lakásban átlagosan 3–4 fő lakott. Tehát míg korábbi lakásaikban 3–5 négyzetméter jutott egy lakóra, addig itt már legalább tíz.

A magasabb komfortfokozat azonban nagy megterheléssel járt az élmunkások számára még az újjáépített házakban is, ami számos konfliktushoz vezetett. Ezen próbált enyhíteni a SZOT termelési osztályának vezetője: 1949 májusában kérte az Építésügyi Főigazgatóságot, hogy a Wesselényi u. 2. alatt helyreállított házban lévő élmunkáslakásokba díjmentesen szereljék be a gáztűzhelyet. Ezt azért kérte, mert az élmunkások döntő többsége a költözködés alkalmával részletre vásárolt új bútort, ezenkívül az új lakás laktárára többszörösen meghaladta a régiét, és az élmunkások kereseti viszonyai nem engedték meg, hogy akár hosszabb lejáratú kölcsönrel, vagy készpénzárón a lakásba gáztűzhelyet vásároljanak.²³

A magasabb komfortfokozat fogadtatására jellemző, hogy számos beköltöző értelmetlennek találta a sok „flancot”: például központi fűtés helyett kályhákat akart, mert sokallta a fűtés árát. A házfelügyelők jelentéseiből kiderült, hogy 1949 őszén a Lehel téri élmunkásházakból a lakók 90%-a el akart költözni, mert nem voltak képesek a magas lakbért fizetni. A szomszédos MÁVAG-dolgozók házában – ahol nem élmunkások, hanem a MÁVAG dolgozói kaptak lakást – a lakók nagy része laktárákban volt, és ezt látva az élmunkásházak lakói sem akarták a teljes lakbért kifizetni. A munkások egy régi, jól bevált eszközhöz folyamodtak: a laktársztrájkhoz.²⁴ A házfelügyelő szerint az egyik élmunkás felesége a Lehel téri piacon és az egész házban azt hí-

²² Uo. BT 1950. 11/70.

²³ Uo. 11/66.

²⁴ A munkások háború előtti laktársztrájkjainak leírását lásd: GYÁNI Gábor: *Bérlakás és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1992. 90.

resztelte, hogy őket, élmunkásokat becsapják, mert ilyen magas lakbérű lakásokat adnak.²⁵ A házmesterek sorra írták a jelentéseket az elégedetlen lakókról. A pesti bérházak központi figurái, a házmesterek az élmunkásházakban is a felügyelő szerepkörét töltötték be, csak most a háziurak helyett a SZOT Szociálpolitikai osztályára küldték jelentéseiket.

A SZOT sorban kapta a beköltözött élmunkások kérelmeit arról, hogy otthonaikat olcsóbb lakbérű, szoba-konyhásra akarják cserélni, erről már meg is állapodtak a másik lakás lakóival, és csak a SZOT jóváhagyását kérik. Ezt néhány esetben meg is kapták, de még mielőtt az élmunkásházakból kiáramlottak volna az élmunkások, az MDP jogügyi osztálya lefújta az akciót. A Nép gazdasági Tanács 20–30%-os lakbérkedvezményt helyezett kilátásba, mivel „az élmunkáslakásoknak politikai jelentősége van, és nem hagyhatjuk, hogy az élmunkások elköltözzenek onnan”,²⁶

Amikor már az élmunkásházak lakóinak többsége képtelen volt fizetni a 90–150 forintos lakbéreket vagy egyszerűen csak csatlakozott a lakbérsztrájkhoz, a SZOT felmérést készített az élmunkásházakban élő munkáscsaládok jövedelemviszonyairól.²⁷ Az 1949 őszén készült felmérés szerint a munkáscsaládok jövedelme (71%-uknak 1000 forint alatt volt, 32%-uk kevesebb mint 600 forintból gazdálkodhatott havonta) nem tette lehetővé a magasabb komfortfokozatú lakások fenntartását.²⁸ Míg havonta 300–450 forintot kellett volna fizetni az átlagosan 38–60 négyzetméteres lakások fenntartására, addig a régi, alacsonyabb komfortfokozatú lakásokban csak havi 100–150 forintot. Az ügyben készített jelentés a lakberek, a fűtés- és a gázdíj 30–50%-os enyhítésére tett javaslatot.²⁹

Az élmunkásházak lakóinak jövedelemszintje erősen differenciált volt, hiszen a családok 29%-a több mint 1000 forintos havi jövedelemmel rendelkezett, ami majdnem kétszerese volt a munkások 1949-es, hivatalosan 572 forintos átlagbéreinek. Magyarországon 1949-ben a munkás és alkalmazotti családokban az átlagosan egy főre jutó havi jövedelem 305 Ft volt: az élmunkásházak munkáslakóinak átlaga ezt mindössze 13%-kal haladta meg. Az egyes élmunkásházak lakóinak jövedelmi vi-

²⁵ PIL SZKL SZOT Szoc. pol. 1949. 3/13.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Az elemzés 158 élmunkásház tartás jövedelemviszonyaira és a 32 MÁVAG-ban dolgozó munkás háztartásának adataira épült.

²⁹ Lakbér 100–160, fűtés 100–160, gáz 40–50, melegvíz 48–64, lift 12–16 forint. PIL SZKL SZOT Szoc. pol. 1949. 3/13.

szonyai is nagyon különböztek egymástól: míg a Lehel téri élmunkások jövedelme az átlaghoz közelített, addig a Wesselényi utcában és a Szent László téren jóval több magasabb jövedelmű élmunkás lakott. Az Eleonóra utcában teljesen hiányzott a havi 500 Ft / fő vagy annál több jövedelemmel rendelkező réteg. A MÁVAG-ban dolgozó nem élmunkások háztartásainak 90%-a 400 Ft / fő alatti jövedelemmel rendelkezett, ezzel szemben az élmunkásházakban ugyanez a réteg 70%-ot képviselt.

A lakbérsztrájkot végül azzal sikerült lezárni, hogy elfogadták a lakbér- és rezsicsökkentés tervezetét, így míg korábban egy havi 800 forintos jövedelemmel rendelkező család jövedelmének 38–50%-át fordította a lakásra, addig az új szabályozás szerint ugyanezen jövedelemnek csak 20–34%-át. A lakbérrendezés nemcsak az alacsonyabb jövedelmű élmunkásokra vonatkozott, hanem 101 rendőrré és katonára, továbbá 171 közalkalmazottra és értelmiségire is, akik általában pártfunkcionáriusok voltak.³⁰ A lakbércsökkentési kedvezményt jövedelemszintnek megfelelően ítélték oda, akárcsak a fűtési kedvezményt.³¹ A munkások által tudatosan alkalmazott „lakbérsztrájk” – ezek alapján úgy tűnik – sikerrel járt. Ennek elsősorban politikai okai voltak, mivel kiemelten fontosnak tartották, hogy a kitüntetett munkások ne túl gyakran adjanak hangot elégedetlenségüknek. A komfortfokozat, ezáltal a rezi emelkedése azonban a szocialista korszakban mindvégig számos hasonló konfliktushoz vezetett, azaz nem csupán az ötvenes években, hanem a későbbi, házgyári alapú építkezéseknél is.³²

Az élmunkásházak építése 1950-ben félbeszakadt, az összes élmunkás lakásigényének kielégítése pedig megvalósítatlan cél maradt.³³ Sem elég új lakás, sem felújított üres lakás nem volt, így új eszközöket vetettek be az élmunkások – 1950-től sztahanovisták – lakáshoz juttatásában. 1950 szeptemberében a *Szabad Nép* képes beszámolóban tudósított ar-

³⁰ Uo. 1950. 3/13.

³¹ Uo. 1950. 4/14. Ennek megfelelően például ahol az egy főre jutó havi jövedelem kevesebb volt 150, vagy az összkereget kevesebb volt 600 forintnál, a lakásköltséget a felére csökkentették.

³² A lakásépítés arányairól lásd *A lakás és kommunális ellátás legfontosabb mutatóinak alakulása, valamint összehasonlító elemzésük (1950–1968)*. Munkaerő és Életszínvonal Távlati Terv Bizottság, h. n., 1970–1971.

³³ A SZOT Elnöksége 1950. decemberi határozatában kimondta, hogy „előnyben kell részesíteni a sztahanovistákat az új lakások szétosztásánál és a családiház-építő mozgalomban is”. *Határozatok gyűjteménye: A SZOT elnökségének és titkárságának határozatai, valamint a szakszervezeti mozgalmat érintő legfontosabb állami rendeletek*. Táncsics, Budapest, é. n. A SZOT Elnökségének határozata a Sztahanov-mozgalom megszilárdítására és továbbfejlesztésére. 1950. december 11. 7. 1952 szeptemberében szinte szóról szóra megismétlődött ez a határozat. Uo. A SZOT Elnökségének határozata a Sztahanov-mozgalom továbbfejlesztéséről. 1952. szeptember 8. 7. pont.

ról, hogy „a kitoloncolt spekulánsok lakásaiba órák leforgása alatt él-munkások költöznek”.³⁴

Hasonló forrásból jutott a szakszervezet szétosztható lakásokhoz 1951 májusában, amikor a „kitelepítési akció a tervezett 1200 darab lakással szemben 1428 darab különböző méretű főbérleti és társbérleti lakást eredményezett Budapest üzemi dolgozói részére”. Ezeknek a lakásoknak az elosztása az üzemi háromszög javaslata alapján történt, és a lakások 70%-át (1004-et) a vasipari nagyüzemeknek, elsősorban a Rákosi Mátyás Művek dolgozóinak adták (a textilipar csak 13,9%-kal részesült).³⁵ Emiatt sok panaszlevél érkezett, amelyekben azt tudakolták: „miért nem lehet a kisebb vállalatok dolgozóinak lakást juttatni a kitelepítettek lakásaiból”.³⁶ A kitelepítettek lakásainak kiosztásáról nem készült átfogó kimutatás, de azt tudjuk: a beérkezett kérelmek írói között a sztahanovisták aránya átlagosan 70% volt.³⁷ A volt miniszterek, államtitkárok, tábornokok, bankárok stb. lakásaiba – a megüresedett lakások száma körülbelül 4000 volt, de csak nagyjából 1500-ról készült a SZOT-nál kimutatás – tehát gyakran élmunkások és sztahanovisták költöztek, igaz, a tágas lakásokat sokszor szobákra osztva utalták ki nekik.³⁸

1952 februárjában állami tulajdonba vették mindazokat az ingatlanokat (bérházakat, villákat, öröklakásokat), amelyeket korábbi tulajdonosuk bérbé adott.³⁹ Államosították számos „kizsákmányoló” lakását is. Ezzel az akcióval Budapesten több mint 36 ezer ingatlanhoz jutott az állam, ennek 42%-a bérház volt. Az államosítás után átszervezték a tanácsok lakásgazdálkodási szervezetét. A lakáskérelmezőknek egyre több bürokratikus akadályon kellett átverekedniük magukat. A hivatalnokok is tanácstalanok voltak, hogyan bírálják el a lakáskérelmet: a kerületi tanácsok lakásgazdálkodási osztályai a lakáskérelmező munkásokat átirányították a SZOT-ba, mondván, a sztahanovisták lakásügye az ő hatáskörük. Ezzel szemben a SZOT Szociálpolitikai osztálya egyre kevesebb lakást osztott ki és a megnövekedett apparátus (elsősorban új

³⁴ *Szabad Nép*, 1950. szeptember 23. 7.

³⁵ PIL SZKL SZOT Szoc. pol. 1951. 3/12. A lakások elosztása iparágak szerint a következő volt: vasipar 1004 (70,3%), textil 199 (13,9%), vegyipar 116 (8,1%), építőipar 51 (3,6%), bőripar 31 (2,2%), egyéb 27 (1,9%). Az 1428 lakásból 1401-et a fenti iparágakat képviselő 55 legfontosabb budapesti üzem között osztottak szét (például RMM 14%, Mávag 5%, Ganz 9,5%, Hoffher 3%).

³⁶ Uo. 1951. 2/11.

³⁷ Uo. 1951. 3/12.

³⁸ Az 1951-es kitelepítésekről lásd SZÁNTÓ András: Az 1951-es budapesti kitelepítés. *Medvetánc*, 1988/4, 1989/1. 141–187.

³⁹ Elnöki Tanács (1952. II.17.) 1952: 4. sz. törvényerejű rendelete.

káderek, katonatisztek, rendőrtisztek) lakáshoz juttatása után alig maradt keret a kérelmekben sztahanovista voltokra hivatkozó munkásoknak. Ezért a következő leveleket sokszorosították nekik: „...kérésének eleget tenni nem tudunk, mivel a SZOT egyéni lakáskérelmekkel nem foglalkozik és így lakások felett sem rendelkezik”.⁴⁰ Az egymásra mutogatás oka az volt, hogy folyamatosan csökkent az állami építésű, elosztható lakások mennyisége, míg a kitüntetett munkások, sztahanovisták száma egyre nőtt.⁴¹ (Akkor is csak a sztahanovisták 25%-ának jutott volna lakás, ha mások nem kapnak.)

Persze azért akadtak kivételek, elsősorban a kiemelt sztahanovisták között: Cs. Gy. többszörös sztahanovista – aki időközben a 44/4. számú Állami Építőipari Vállalat igazgatója lett – lakáskérelmére a körlevél helyett a következőt válaszolták (kézírással): „...telefonon elintézve V. Sándor párttitkár elvtárral. Megbeszéltük, hogy Cseh elvtárs írjon egyenesen a miniszter helyettes elvtársnak és kérjék a lakásvásárlás engedélyezését.” Bár sem a SZOT-ra, sem a kerületi lakásosztályokra nem tartozott a sztahanovisták lakásügye, mégis nagyon sokszor közbenjártak egyik-másik közismert vagy ismerős sztahanovista ügyében. Így nem csoda, hogy a köztudatban és a levelekben továbbra is fennmaradt az „élmunkáslakás” fogalma, holott ilyen kategória akkor már nem létezett.⁴² A lakások elosztásában – mivel egyre nagyobb igény volt rájuk – nőtt a protekció szerepe, és nem egyedi eset volt, amikor az egyik gyár lakásügyi bizottságának elnökét azzal vádolta az üzemi bizottság elnöke, hogy „csak haveroknak, rokonoknak adott lakást”, és a vádló mint jó dolgozó nem kapott lakást.⁴³ Formailag azonban az, hogy valaki sztahanovista kitüntetéssel rendelkezett, még 1955-ben is fontos szerepet játszott a lakáskérelem elintézésében.⁴⁴

Az élmunkásoknak vagy sztahanovistáknak kiutalt lakásokat szolgálati lakásként tartották nyilván. Ezeket a Népgazdasági Tanács 437/22/1951. számú bizalmas határozata alapján⁴⁵ az olyan munkavállalónak, akinek munkaviszonya önkényes kilépéssel vagy fegyelmi határozat alapján

⁴⁰ PIL SZKL SZOT Szoc. pol. 1952. 4/13.

⁴¹ Míg 1950-ben az államilag épített lakások száma közel másfélszer annyi volt, mint a sztahanovisták száma, addig 1951 végétől több mint ötször annyi sztahanovista volt, mint ahány államilag épített új lakás. 1950–1953 között összesen 28 680 lakást építettek állami erőből, míg ezzel párhuzamosan 115 ezer sztahanovista oklevelet osztottak ki. *Statistikai évkönyv, 1956.* I. m. 267.

⁴² PIL SZKL SZOT Szoc. pol. 1952. 4/13. A levelekben ismételtelen előfordul: „kérem [...] hogy részemre és családom részére élmunkás lakást kiutalni szíveskedjenek”.

⁴³ Uo. 1954. 2/10.

⁴⁴ Uo. 1955. 7/41.

⁴⁵ Uo. 1952. 4/16.

azonnali hatályú elbocsátással szűnik meg, el kell hagynia. Ilyen esetekben szükséglakást utaltak ki. Ez azt is jelentette, hogy amennyiben egy élmunkástól munkahelyi konfliktus miatt visszavonták jelvényét, akkor – ha élmunkásként kapta – lakását el is vehették tőle.

Herbert Gans az amerikai kertvárosokról írva megállapította, hogy „a reáljövedelmek növekedése és a családház-építés fokozott állami támogatása miatt az alsó középosztály és a munkásosztály felső rétegei számára is lehetővé vált, hogy modern családi házakban éljenek, alacsony népsűrűségű városrészekben, holott azelőtt ez a felső középosztály privilégiuma volt”.⁴⁶ Az új lakótelepek Magyarországon az állami lakáselosztás révén a munkások számára új életformát képviseltek: ami az Egyesült Államokban a családi házzal, az Magyarországon a „két-szoba összkomfortban” valósult meg. A háború után felépült új magyar lakótelepek első munkáslakói az élmunkások és a sztahanovisták voltak. Az új életforma, amit az első „lakótelep-kísérletek” lakói (Élmunkás-házak, Béke tér) alakítottak ki először, később a hatvanas évek magyar „középosztályára” volt jellemző.⁴⁷

„Fürödtünk a meleg uszodában, s az ablakon át gyönyörködtünk...”

„Két hetet töltöttünk Galyatetőn. Nehéz volna felsorolni, milyen vidám szórakozási lehetőségek vártak ránk, milyen kényelemben volt részünk. Szánkóztunk, hólabdáztunk, ha pedig kedvünk támadt, fürödtünk a meleg uszodában, s az ablakon át gyönyörködtünk, milyen szépen hullt a hó” – írta téli üdüléséről Krievich Józsefné, a Csepeli Szörmekonfekció sztahanovistája egy, a nyilvánosságnak szánt visszaemlékezésében 1954-ben.⁴⁸ Magyarországon a szocialista korszakban az élmunkások és sztahanovisták voltak az elsők, akik részt vehettek hivatalosan a jó munkáért járó szervezett üdülésen. A turnusokra osztott, szakszervezeti szervezésű, szocialista életformához tartozóként megjelenített üdülés prototípusa az élmunkás-üdültetés volt.

A háború előtt többnyire a középosztályra jellemző divatként ábrázolt nyaralás, fürdőkultúra és az ahhoz kapcsolódó testkultúra az ötve-

⁴⁶ Herbert J. GANS: A városi és a kertvárosi életmód. In: SZELÉNYI Iván (szerk.): *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 64–87.

⁴⁷ SZELÉNYI Iván–KONRÁD György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

⁴⁸ PIL SZKL SZOT BT 1954. 10/93. Megjelent: sz. n.: *A magyar szakszervezetek tíz éve*. K. n., Budapest, 1955.

nes években a szocialista népnevelés egyik biztos eszközévé vált. A szervezett üdülés propagandisztikus megjelenítése nem pusztán a politikai rendszer legitimálását célozta, hanem követte azokat a narratív mintákat, amelyek a múlttal való szakítást, a háború előtti és utáni korszak közötti diszkontinuitást helyezték a középpontba. Ehhez kiváló eszköznek bizonyult, hogy a korabeli üdülések szervezésekor keletkezett iratokban, a kérvényekben és üdülői panaszokban a tömeges fürdőzés és a szocialista testkultúra elterjedését egy, a divat alakulásának spirális modelljéhez hasonló minta alapján ábrázolták.

Georg Simmel az elsők között fogalmazta meg azt a – tárgyalt korszakban és manapság is széles körben elterjedt – gondolatot, hogy a divat a felsőbb társadalmi csoportok demarkációs törekvéseként értelmezhető. Adaptálva ezt az üdülésre – mint ahogy ezt az államosított üdülők korábbi és szocialista korszakbeli vendégeit összehasonlító brosúrák meg is tették –: a felső társadalmi csoportok azért követnek egy divatot, azért járnak divatos nyaralóhelyekre, töltik üdülésüket divatos sportokkal vagy fürdőznek, hogy elkülönülésüket egyértelműen jelezzék.

Egy, az 1949-es üdülésekről szóló összefoglaló jelentés szerint Magyarország idegenforgalma teljesen átalakult, „az új idegenforgalomban ezek a vendégek egészen mások, mint azok az idegenek, akik a múlt rendszerben jöttek ide »délibábot nézni« és »guláscht« enni. Egyszerű emberek, munkások és munkáslányok.»⁴⁹

Simmel szerint „Amint az alsó rétegek is megkezdik a divat elsajátítását, s ezáltal átlépi a felső rétegek megszabta határokat, s áttörnek a rétegeknek a divat által összetartott egységét, a felső rétegek elfordulnak ettől a divattól egy újabb felé, ezáltal ismét elkülönülnek a széles tömegektől – s újból kezdődik az említett játék. Az alsó rétegek ugyanis természetesen felfelé tekintenek...»⁵⁰ Ezen természetesség függvényében a szocialista korszak tömegüdültetése egyfajta felfelé tekintésként is ábrázolható, mint ahogy azt sokan tették is. Talán az első közülük Illyés Gyula volt *Új nép a parton* című, 1949-es versében: „Fürdőruhában széplépésű nő – / Jó alakja az eleganciája. / Hogy ideillik! Mily »előkelő«! / S mi mindent mond el, ahogy kisfiára / pillantva elkiáltja: / – Hun mész te, Fercsi! Vigyázz, beeső!”

A gondolat népszerűsége ellenére már maga Simmel is elismerte, hogy a divatot nem pusztán az elit, hanem az alulról vagy kívülről jövők szo-

⁴⁹ PIL SZKL SZOT Szoc. pol. 1949. 5 / 19. Idegenforgalom a népi demokráciák országaiban.

⁵⁰ Georg SIMMEL: A divat. In: Uő (szerk.): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Novissima, Budapest, 2001. 180–201, 183–184.

kásai is befolyásolhatják. Az őt követők többsége a középosztályt tartotta a divat változását leginkább befolyásoló társadalmi csoportnak. Ez ugyanúgy igaz a férföltöny, mint a fürdőzés elterjedését vizsgáló tanulmányok jelentős részére.⁵¹ A szubkultúra-fogalom és az ifjúságkutatás intézményesülésével párhuzamosan a 1960-as években jelent meg Simmel „lefelé szivárgó” (*trickle-down*) spirálmodelljével szemben az „átfolyás” (*trickle-cross*) modellje. Eszerint a divatot nem az elit vagy a „középosztály” teremti, hanem a tömegmozgalmak, a fiatalok és a szubkultúrák, és nem hierarchikusan terjed, hanem szerteágazóan.⁵² A mai legelterjedtebb divatelméletek – köztük Roland Barthes-é – többsége a divatot a populáris kultúra, a fogyasztóiség és a kultúra elsajátításának összefüggéseiben elemzi.⁵³

A szocialista üdülési felelősök – még ha valószínűleg nem is tudtak róla – úgy tűnik, a fürdőzés és testkultúra üdülés közbeni elterjesztését a „lefelé szivárgó” modellnek megfelelően képzelték el. A munkában élenjárókat ingyenes üdüléssel először 1947 júniusában jutalmazták. Az IBUSZ 1947. június 25-én és augusztus 14-én egy-egy nyaralóvonatot indított a korábban az arisztokrátiák kedvenc nyaralóhelyének számító Abbáziába. A Nehézipari Központ Központi Munkaverseny Bizottsága mindkét alkalommal 100–100, a munkaversenyben kiváló eredményt elérő dolgozót kívánt nyaraltatni.⁵⁴ Az abbáziai üdültetés megszervezése igen gyorsan zajlott, mivel sok szakszervezeti funkcionárius kapva kapott az alkalmon és magát utalta be. Az élmunkások egy része nem is tudta, hogy e tengerparti nyaralóhelyre a munkaverseny győztesei utaznak. Egyikük a nyaralást követő versenybizottsági értekezleten fel is szólalt emiatt, amit a munkaverseny elvi és általános kérdései között úgy említettek meg, hogy „zavar támadt az élmunkásüdülés körül, amit sikerült megoldani”.⁵⁵

Abbázia továbbra is jelentős célpont lett volna a jugoszláv szakszervezetekkel kötött üdülési cseremegállapodás szerint, de az 1948-ban beutalt

⁵¹ Ennek kritikáját és a középosztály-fogalom használatának problémájáról lásd MOHÁCSI Gergely: Szép, erős, egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. *Korall*, 2002/7–8. 34–55.; GYÁNI Gábor: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. *Budapesti Negyed*, 1997/16–17. 101–126.; Uő: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok*, 1997/6. 1265–1305.

⁵² Charles W. KING: Fashion adoption: a rebuttal to the 'trickle-down' theory. In: Stephen A. GREYSER (szerk.): *Toward Scientific Marketing*. American Marketing Association, Chicago, 1963.

⁵³ Roland BARTHES: *A divat mint rendszer*. Helikon Kiadó, Budapest, 1999; Joanne FINKELSTEIN: *The Fashioned Self*. Temple University Press, Philadelphia, 1991.

⁵⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XXIX-F-30. Nehézipari Központ, 46. d. Munkaverseny elvi és általános kérdései dosszié. 1947–48.

⁵⁵ Uo.

30 magyar élmunkás már nem utazhatott el, mert időközben Titóék „láncos kutyának” bizonyultak. Így kárpótlásként Albániába és Romániába utazhattak 1948–49-ben az élmunkások. Ekkor az üdülőhelyek elosztásánál már kevesebb „zavar” támadt.⁵⁶ Az 1949-es romániai élmunkásüdülésről szóló jelentés – amely folyamatosan a magyar és román „szocialista építés” közötti eredmények különbségeit taglalta – maliciózan megállapította, hogy „a csoport már előre megbeszélte, hogy a román elvtársak kérdéseire az életszínvonalal kapcsolatban úgy kell válaszolnunk, hogy az ne legyen rossz hatással a román elvtársak részére”.

A jelentés szerzője rendre különválasztotta az öntudatos, többnyire fiatal és „felelőtlenül” viselkedő munkások és az idős élmunkások magatartását: „Jellemző, hogy az idősebb (élmunkás) elvtársak nem nagyon napoztak és fürödtek, hanem a szobában igyekeztek megtalálni a szórakozásukat, például régi katonaviccekkel igyekeztek eltölteni idejüket. Az egyik elvtársnak, aki az ágyon aludt, cigaretta-papírt dugtak a lábujjai közé és meggyújtották. Egy pécsi bányász (Pap elvtárs) lábai alól kirántották a szőnyeget, aki hanyatt vágódva eltörte csipőcsuklóját az indulás előtt 3 nappal. Legjobban a fiatalság barátkozott össze a röplabda, ping-pong és a reggeli torna alkalmával.”

Az üdülés során ugyanilyen „öntudatlan” magatartásnak számíthatott az étel kritikája: „Az étkezéssel kapcsolatban csoportunkban a hangulat nem volt megfelelő. [...] Sok volt a zöldségféle, amit az elvtársak nem nagyon szerettek és egyesek nem ették a halat.” Ráadásul „Uzsonna nem volt, amit az elvtársak a csoporton belül többször szóvá tettek”. Az együtt üdülő román élmunkások és a magyarok közötti első konfliktus forrása a sör volt. A jelentés szerint „Nyolc nap után egy-egy üveg sört kapott minden magyar üdülő, amit eleinte a román üdülők rossz szemmel néztek, és amit az üdülő vezetősége úgy magyarázott (helytelenül), hogy a magyarok a nyaralás végén ezt ki fogják fizetni. Az utolsó 3 napon minden magyar kapott negyed liter bort.” Végül az alkoholt nem fizették ki, és a jelentés szerzője szerint „Lökösházára érve a magyar elvtársak már az állomáson a magyar kolbászt keresték, ami bizonyítja, hogy mégiscsak jobban szeretik a magyar eledelt”.

A jelentés írója a kulturális programmal szemben a hivatalos elvárásoknak megfelelően elégedetlenségét hangsúlyozta, mivel „a román elvtársak [...] nem vittek el egy üzembe sem látogatóba”. Ennek ellenére kint volt az üdülőben az Örmény, majd a Görög Arcvonal kultúr cso-

⁵⁶ PIL SZKL Szaktanács (a továbbiakban: SZT) 1948. Szoc. pol. 41/298. 1948. február 16.

portja, sőt a Román–Szovjet Szállítómunkások Szakszervezetének kultúrgárdája is. Műsoruk a szerző számára jelezte, „hogy Romániában a Sztálini nemzetiségi kérdést nagyon helyesen oldották meg”.⁵⁷

Az 1939-ben épült galyatetői nagyszállót – amely luxusüdülőnek számított – 1948-tól élmunkásüdülővé kívánta átalakítani a Szaktanács. Emiatt szembekerült a népjóléti tárcával, mert az „gyógyzállóként” akarta hasznosítani az épületet. A harc valójában a szakszervezeti és a minisztériumi funkcionáriusok között folyt, mert mindegyik „saját” üdülőt akart. A vita során a szakszervezeti és minisztériumi káderek rendre elitizmussal vádolták egymást. Egy feljegyzés az ügyben megállapította: „félő, hogy az üdülőt ismét oda nem való elemek fogják elözönlenni”.⁵⁸ A Szaktanács a Gazdasági Főtanácshoz fordult, és Vas Zoltán segítségével a belföldi élmunkásüdülést egyik fő feladatává tette. Emiatt a népjóléti minisztérium 1948. június 24-én kénytelen volt átadni a *Szabad Nép* szerint „Közép-Európa legfényesebb üdülőjét” az élmunkásoknak, akik – jó néhány szakszervezeti funkcionárius társaságában – már azon a nyáron ott üdülhettek.⁵⁹

A szervezett galyatetői élmunkás- és sztahanovista üdültetés 1950-től indult meg: abban az évben 5200, a következőtől kezdve 5700 élmunkást és sztahanovistát üdültettek ott ingyen, de a szervezetlenségre volt jellemző, hogy „a lazaság következtében előfordult, hogy egyes élmunkások Galyatetőn töltötték szabadságidejüket, és szabadsági idejükön kívül még külföldön is nyaraltak ugyanabban az évben”.⁶⁰ A sztahanovisták létszámának 1950–51-es megugrásával az üdültetés nem tudott lépést tartani. Emiatt 1952 szeptemberétől már csak a munkaérendrendes sztahanovistákat kellett egyszeri díjtalan üdülésben részesíteni „az ország legszebb üdülőiben”, tehát belföldön,⁶¹ több ezer új sztahanovista viszont egyáltalán nem üdülhetett díjtalanul. (Ezzel párhuzamosan a belföldi üdülés a szabadidős propaganda központi elemévé vált – a szocialista országokra jellemző módon – Magyarországon is.)⁶² A szta-

⁵⁷ Uo. SZOT. Szoc. pol. 1949. 5/19.

⁵⁸ Uo. Feljegyzés a galyatetői üdültetéséről.

⁵⁹ *Szabad Nép*, 1948. június 25. 3.; PIL SZKL SZT 1-2/60. 1949. február 20. – 1948 októberétől 1949 januárjáig 950 élmunkás üdült Galyatetőn, ezenkívül 1949 februárjában a Szaktanács üzembe helyezte az ugyanezt a célt szolgáló balatonkenesei üdülőt.

⁶⁰ Uo. 1-2/64. 1950. július 29.

⁶¹ A SZOT Elnökségének határozata a Sztahanov-mozgalom továbbfejlesztéséről, 1952. *Határozatok gyűjteménye*. I. m.

⁶² Anne E. GORSUCH: „There’s No Place Like Home”: Soviet Tourism in Late Stalinism. *Slavic Review*, 2003/4. 760–785.

hanovista cím innentől csak esetlegesen előnyt jelenthetett a vállalatok szociálpolitikai osztályán, illetve a szakszervezetnél a kedvezményes üdülési beutalók elosztásakor.⁶³

A galyatetői élmunkásüdülő kiemelt élelmezési ellátásban részesült,⁶⁴ így az ottani üdülés költségei 80%-kal voltak magasabbak a többi üdülőhelyénél.⁶⁵ A SZOT az élmunkások után 1949-ben 30 forintos térítési díjat fizetett naponta, amiből ötszöri étkezést, továbbá a vacsorához egy pohár hosszúlépést, sört vagy feketekávét is biztosítani kellett.⁶⁶ Ekkor ezért az összegért „luxusigényeket” is ki tudtak elégíteni: a legmagasabb jövedelmű élmunkácsoládokban sem költöttek naponta és fejenként 10 forintnál többet étkezésre. 1952-től az üdülők költségvetése nagymértékben csökkent, amit Galyatetőn egy belső utasítás szerint úgy kívántak ellensúlyozni, hogy az üdülő szervezzen önálló mezőgazdasági egységet az ellátás javítására.⁶⁷

A Galyatetőre küldött élmunkásoknak az üdülés teljesen ismeretlen fogalom volt: a munkában megfáradt vajúrók és szövönők számára a paradicsominak tartott környezetben a fürdőzés a szálló medencéjében, a hegymászás vagy a sport furcsa foglalatosságnak számított. A szabadidő „megfelelő eltöltését” az üdülői kultúrfelelősök próbálták tanígtatni. Ennek ellenére 1949-ben egy jelentés megállapította, hogy „a propagandista nem foglalkozik az élmunkásokkal [...] nem ragadja meg a lehetőséget, hogy kollektív játékokat szervezzen, amelyen keresztül megbarátkoztatná egymással az embereket, így sokszor előfordult, hogy 3–4 élmunkás ült az asztalnál órák hosszat szótlanul”. Ezért azt javasolták, hogy az élmunkások nagy többségéhez alkalmazkodva létesítsenek céllövészetet, kuglipályát, állítsanak fel tornaszereket, nyújtókat, mászórudat, gondoskodjanak birkózószőnyegről, futball- és egyéb labdajáték-lehetőségről, és szabályozható hangszórókon keresztül vezessék be a szobákba a rádiót.⁶⁸

A korabeli feljegyzések elsősorban mindig az élmunkások kulturális programjait bírálták: „az üdülés nem volt megfelelő, mert a dolgozók majdnem kizárólag az épületeken belül tartózkodtak, kártyázással, sakkozással és ivással töltötték idejüket” – írták 1949-ben.⁶⁹

⁶³ A SZOT Titkárságának határozata a dolgozók 1952. évi üdüléséről. 1951. november 30. *Határozatok gyűjteménye*. I. m.

⁶⁴ PİL SZKL SZOT BT 1949. 21/118.

⁶⁵ Uo. Szoc. pol. 1950. 4/11.

⁶⁶ Uo. 1949. 4/17.

⁶⁷ Uo. 1952. 4/14.

⁶⁸ Uo. 1949. 4/17.

⁶⁹ Uo. 1949. 5/19.

Az élmunkások szerették volna magukkal hozni 6 éven aluli gyermekeiket. Ezenkívül nehezményezték, hogy nem oszthatják meg szabadságukat házastársaikkal. A panaszokat összegyűjtő feljegyzések szerint, házastársuk nélkül „nem érzik annyira jól magukat és 3–4 nap szükséges ahhoz, hogy környezetükhöz hozzászokjanak”.⁷⁰ Egy visszaemlékező szerint az akklimatizáció a következőképpen zajlott: „Galyatetőn mindig szerencsém volt, mert olyat tettek be a szobámba, aki körülbelül egyidős volt velem. Jól összejöttünk ott. Először nem volt szó a munkáról, csak bemutatkoztunk, együtt ebédeltünk. Aztán közösen elmentünk táncolni, néztük a lányokat. Összeszedte az ember a barátokat, és együtt jártunk szórakozni. Aztán megkérdeztük egymástól, hogy ki-ki hogyan került ide, és ott is folyt a tapasztalatcsere. Megismerkedtem ott olyanokkal is, mint a híres birkózókkal, a Polyákékkal. Ugyanakkor voltak ott, és nekik is bemutatnak, mert ott is nagy szám volt élmunkásnak lenni.”⁷¹ A „tapasztalatcsere” kifejezés is jelzi, hogy a visszaemlékezés igazodott az ötvenes évekbeli hivatalos elvárásokhoz is. 1950-ben a sztahanovistáknak már engedélyezték hozzátartozóik üdülését is.⁷²

1953-ban új rend szerint osztották el a galyatetői ingyenes üdüléseket, mivel a sztahanovisták – és így az ingyenes üdülésre jogosultak – száma már meghaladta az elszállásolhatókét. Ettől fogva csak a kiemelt állami kitüntetéssel (például Kossuth-díjjal) rendelkezők kaphattak ide beutalót, ami a szálló közönségét – a Kossuth-díj értelmiségi kitüntetéssé válásával párhuzamosan – lassan átforgatta. Az üdülési visszásságokat taglaló jelentésekben ritkultak is az olyan panaszok, mint például a következő: „...az oroszországi XVI. akna [...] egyik legjobb sztahanovistája fizetett szabadságát odahaza töltötte, ugyanakkor a Vendéglátó Vállalat igazgatóját küldték el ingyenes üdülésre, majd a következő turnusban a feleségét”.⁷³

Az élmunkások és sztahanovisták üdüléseik során egy addig szinte ismeretlen világgal találkoztak: olyan szobákba kerültek, ahol korábban híres színészek, gazdag polgárok laktak. Emlékezetükben alapvető maradt a „felfelé tekintés” élménye. Ez áttételesen megjelent a korabeli propagandafüzetekben is, amikor azok egy-egy jóléti intézkedést úgy ábrázoltak, mint ami korábban csak a módosabb rétegek „kiváltsága” volt. Egy győri sztahanovista szövegnő galyatetői üdülésről szóló visszaemlékezésében azt hangsúlyozta, hogy azért érezte jól magát, mert üdülése

⁷⁰ Uo. 1949. 4/17.

⁷¹ Interjú Kovács Lajossal. 1996. szeptember 20. 4. Készítette: Horváth Sándor, Tóth Eszter Zsófia.

⁷² PIL SZKL SZOT Szoc. pol. 1949. 5/19.

⁷³ Uo. BT 1953. 9/61.

során olyasmiket tehetett, mint régen az arisztokraták: „Horváth Edével és Kék Zoltánnal Galyatetőn voltam a jó munkáért. Én olyan gyönyörű helyen életemben nem voltam, pláne mikor megmondták, hogy a szoba, ahol laktunk, Karády Kataliné volt. Lent gyönyörű fürdő volt, gyönyörűen süttött a nap. Gondoltam, megpróbálok síelni. Fölcsatoltam a sílécet, hát jött a busz. Dudált, de én nem tudtam se jobbra, se balra menni. A busznak kellett megállni.”⁷⁴

Az 1950-es évekbeli képek szerint külsőjében és frizurájában Karády Katalinra hasonlító, vagy hasonlítani akaró szövőnőre munkatársai is úgy emlékeztek vissza, hogy azért tudott sztahanovista lenni, mert olyan magas nő volt, mint a színésznő. Emiatt ugyanis – szólt a magyarázat – a többi nőhöz képest könnyebb volt neki a nagyméretű szövőgépeket működtetni. Az élmunkásüdülést élete egyik meghatározó élményeként ábrázolta, ráadásul sztahanovistaként elvitték Moszkvába is a rajta kívül szinte csak férfiakból álló élmunkás-delegációval.

Az üdülésnek, fürdőzésnek és szabadidő-eltöltésnek a korabeli hivatalos beszédmód nagy jelentőséget tulajdonított. A korábbi felső osztályok szokásainak átvétele, illetve lerombolása, amelyre a korabeli propaganda és hivatalos diskurzus az üdülésekről írt elbeszélések szerkezetét építette, befolyásolta is a korabeli panaszbeadványokat és az üdülések körüli vitákat. A múlttal való szakítás és annak sajátos továbbéléséről szóló narratívák ugyanilyen fontos szerepet töltenek be az ötvenes évekbeli élmunkás- és sztahanovista üdüléseken részt vevők emlékezetében. Nem pusztán azért emlékezhetnek vissza üdülésükre a régi arisztokráciát majmoló szokásként, mert így ábrázolták ezt a korbant, hanem azért is, mert múltábrázolásukat a „felfelé tekintés” (az arisztokratikus élmények elbeszélése) köré tudják szervezni.

*

A munkásokat érintő identitáspolitikát egyik meghatározó eleme volt az állami szociálpolitika kiterjesztése. Ez nagymértékben meghatározta, hogy a munkások önreprezentációs mintái egy homogén, statikus identitással bíró csoport (mint amilyennek hivatalosan a munkásokat ábrázolták) megjelenítését követték. Abban a szituációban, amikor munkásként lakást kértek vagy üdülési beutalóért folyamodtak, elsősorban munkahelyi teljesítményüket és az azzal szembenálló ínséges viszonyukat hangsúlyozták. Érdekérvényesítésük során így viszonylag korán el-

⁷⁴ Piszkei Erzsébet visszaemlékezése, 1996. Interjút készítette: Horváth Sándor, Tóth Eszter Zsófia, Majtényi György.

sajátították azokat a technikákat, amelyeket a magukat egyre több társadalmi probléma megoldására hivatott intézmények elvártak tőlük. Ezek a technikák nem hagyták érintetlenül emlékezetüket sem, hiszen ugyanazon sémákat követve emlékeznek vissza lakásszerzésükre vagy üdülésükre, mint amely sémákra hivatkozva egykor megkapták a korábbi „középosztály” lakásait vagy üdülőhelyeit.

A munkásidentitás reprezentációját ezek alapján nem csupán az üzemi vagy politikai-szakszervezeti intézményhez való kötődés, hanem a lakóhely és a szabadidő-eltöltés módja is meghatározta. Az adott társadalmi helyzetben az, hogy munkásként reprezentálták önmagukat, sokak számára vált az egyik leghatékonyabb érvényesülési móddá. Így minél jobb munkásként ábrázolta magát valaki, annál több jogot formálhatott arra, hogy a közösség (adott szituációban az állam, a párt vagy a szakszervezet) gondoskodjon róla. A lakóingatlanok és az üdülők államosítása miatt az állami intézmények egyre nagyobb mértékben befolyásolták a lakóhely megválasztását és a szabadidő elöltését. Emiatt a munkásidentitást befolyásoló állami szociálpolitika is egyre jobban meghatározta a munkások önreprezentációs mintáit.